

بررسی ظرفیت‌های مصورسازی غرایب‌الاسرار خواندمیر با تکیه بر ویژگی‌های نگاره‌های عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات

چکیده

در این پژوهش براساس ویژگی‌های نگاره‌های عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات بررسی می‌شود که چه امکاناتی برای ظرفیت مصورسازی مؤلفه‌های فانتزی و تخیلی عجایب‌نامه خواندمیر وجود دارد. این گفت‌وگوی بینامتنی میان طراحی فضاها، مکان‌ها، موجودات و انسان‌های عجیب و دیگر عناصر دراماتیک و تصویری این دو اثر است. در بررسی ظرفیت‌های نمایشی و تصویری متون گذشته فارسی اغلب از نظریهٔ اقتباس بهره گرفته می‌شود و در این راه متنی که روایتی منسجم دارد و با آغاز و میانه و پایان همراه است با تغییراتی جزئی یا گسترده و یا با وفاداری به متن اصلی در رسانهٔ دیگری بازآفرینی می‌شود. اما با گسترش ایدهٔ متن به انواع متون ادبی و تصویری، تأثیرپذیری متون مختلف از یکدیگر نیز تنوع و گسترش بیشتری می‌یابد و متون در یک تعامل بینامتنی قرار می‌گیرند. عجایب‌نامه‌ها از جمله متون کهن فارسی به‌شمار می‌روند که در آن‌ها نویسندگان بر طبق شنیده‌ها، خواننده‌ها، نقل‌قول‌های جهانگردان و دیگر روایت‌های شفاهی و کتبی به بیان شگفتی اقلیم‌های مختلف جهان می‌پردازد و در این کتاب‌ها مرزهای میان تخیل و واقعیت همواره جابه‌جا می‌شود.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی ظرفیت‌های تصویری نگاره‌های عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات برای تصویرسازی غرایب‌الاسرار
۲. گفت‌وگوی بینامتنی میان موجودات و فضاها عجیب و غریب دو اثر و اقتباس مصور.

سؤالات پژوهش:

۱. چه ظرفیت‌های تصویری در نگاره‌های عجایب‌المخلوقات برای مصورسازی غرایب‌الاسرار می‌توان سراغ گرفت؟
۲. چگونه می‌توان اقتباسی از تصویرسازی‌های نگاره‌های عجایب‌المخلوقات برای تصویری برای کتاب غرایب‌الاسرار انجام داد؟

کلیدواژه‌ها: اقتباس، عجایب‌المخلوقات، غرایب‌الاسرار، بینامتنیت، قابلیت‌های تصویری.

مقدمه

عجایب‌نامه‌نویسی گونه‌ای ادبی است که به معرفی عجایب و غرایب جهان می‌پردازد. انسان در دورانی که هنوز، علم پرده از اسرار هستی برداشته بود، شیوه‌ی درک خود از جهان هستی را در قالب بیان عجایب و غرایب اقلیم‌ها به نگارش درمی‌آورد. در حقیقت این عجایب‌نامه‌ها به‌نوعی باورهای شفاهی ملل را نشان می‌دهد. اواخر قرن دوم و اوایل قرن سوم هجری دوران پیدایش عجایب‌نامه‌ها در ادب فارسی به‌شمار می‌رود. رشد دانش جغرافیا در میان مسلمانان موجب راه‌یافتن بخشی از اطلاعات جغرافیایی به حوزه‌های روایت، داستان و تاریخ‌نگاری گردید. کتاب‌های حیوان‌شناسی یونانی، رومی و عربی و ترجمه‌ی این آثار نیز در شکل‌گیری عجایب‌نامه‌ها مؤثر بوده است. خاستگاه بسیاری از عجایب‌نامه‌ها را می‌توان قرآن کریم و تفاسیری که از قصص قرآنی انجام شده است دانست (حری، ۱۳۹۰: ۱۴۱).

مطالب این کتاب‌ها گاه از قول بازرگانان و جهانگردان بازگو شده و طی قرن‌ها، شاخ‌وبرگ یافته و می‌توان انگاشت که ژانر و گونه‌ی ادبی جدیدی ایجاد کرده است. گونه‌ای که دستی در تاریخ و دستی در جغرافیا، نگاهی به روایت، داستان‌پردازی و بازگویی شنیده‌ها از سرزمین‌های دور و نزدیک دارد. در عجایب‌نامه‌ها معمولاً ابتدا تصویری کلی از کره‌ی زمین و تقسیمات آن ارائه می‌شود، سپس هر بخش از ربع مسکون با جزئیاتی در زمینه‌ی کوه‌ها، رودها، انسان‌ها و حیوانات، نبات و جماد، شیوه‌ی زندگی مردمان، غذاها و آیین‌ها و باورهای مردم هر سرزمین توصیف می‌گردد. اغلب این توصیف‌ها نیز برای انسان امروز کم‌تر باورپذیر می‌نماید و با افسانه‌های شفاهی و روایات داستانی و گاه اساطیری، درآمیخته است. در برخی موارد روایت‌های این عجایب‌نامه‌ها علی‌رغم شاخ‌وبرگ‌هایی که نویسنده یا شاعر بدان‌ها می‌دهد تا حدودی به واقعیت نزدیک بوده است. همان‌گونه که مباحث گونه‌شناسی در ادبیات نیز بیان می‌کند: «گونه‌های ادبی متناسب با نیازهای زمانی و مکانی خلق می‌شوند و هستی آن‌ها درحقیقت هستی ادبیات است. گونه‌هایی که وجود آن‌ها ارتباطی وسیع با مسائل تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی دارد» (سلطان محمدی، ۱۳۹۹: ۱۷۶). عجایب‌نامه‌ها را می‌توان به‌نوعی شبیه به جست‌وجوگرهای اینترنت و یا مستندهای کنونی دانست که اشخاص برای دیدن شگفتی‌های دنیا به مطالعه‌ی آن‌ها می‌پرداختند. در جهان عجایب‌نامه‌ها، واقعیت و تخیل، تاریخ و فانتزی در هم می‌آمیزد و مرز میان واقعیت و داستان‌پردازی در این گونه‌ی ادبی، سیال و شناور است.

کتاب غرایب‌الاسرار اثری مهجور غیاث‌الدین خواندمیر نویسنده‌ی دوره‌ی تیموری است. این کتاب عجایب و غرایب اقلیم‌های مختلف کره‌ی زمین را توصیف می‌کند متنی است شامل «غرایب بلاد و بحار و انهار و جزایر و جبال و آبار و عیون و مبنی است بر عجایب اشکال و اطوار بعضی از آدمیان و جنیان و طیور و وحوش جهان بوقلمون» (خواندمیر، ۱۳۹۷: ۷۱). بسیاری از حکایات این اثر مستند به کتب دیگر است؛ از جمله به صحاح از جوهری، عجایب‌البلدان زکریابن‌محمدبن‌محمود قزوینی، تحفه‌الغرایب، مطلع‌السعدین از کمال‌الدین عبدالرزاق، ظفرنامه از شرف‌الدین علی یزدی، مسالک‌الممالک، عجایب‌المخلوقات، عجایب البحار و... خواندمیر این کتاب را به بدیع‌الزمان میرزا از شاهزادگان تیموری تقدیم کرده است «این هوس در سر و این آرزو در خاطر پیدا شد که به‌وسیله‌ی رساله خود را ذره‌وار منظور نظر خورشید آثار این خسرو عالی‌تبار گرداند» (همان: ۸۷).

در این مقاله تلاش شده است بررسی ظرفیت‌های ورود تصویرهای نگاره‌های عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات بر عجایب‌نامه‌ی غرایب‌الاسرار خواندمیر تحلیل شود و مؤلفه‌های تصویری و فانتزی این اثر تبیین گردد. در این مقاله تلاش

می‌شود ضمن نقد معنای رایج از اقتباس در پژوهش‌های ایران، بخش‌ها و روایت‌های دارای عناصر فانتزی این کتاب براساس نگاره‌های عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات نشان داده شود.

پژوهش‌های بسیاری در سال‌های اخیر به بررسی ظرفیت‌های نمایشی و تصویری آثار گذشته ادبی پرداخته‌اند؛ اما بررسی ظرفیت‌های تصویری و نمایشی عجایب‌نامه‌ها کمتر مورد توجه قرار گرفته است. حرّی (۱۳۹۰) در مقاله «عجایب‌نامه‌ها به منزله ادبیات وهمناک» با نگاهی به برخی حکایت‌های کتاب عجایب هند به بررسی تطبیقی برخی از این حکایت‌ها با انواع پنج‌گانه شگفت وهمناک در دسته‌بندی تودوروف می‌پردازد. محمدطاهر (۱۳۸۹) در مقاله «قابلیت‌های نمایشی موجودات پری‌وار در عجایب‌نامه» به بررسی نقش ادبی و نمایشی گونه عجایب‌نامه بر شکل‌گیری ساختار ادبیات فولکلوریک و معاصر می‌پردازد و بیان می‌کند که نگارش نمایشنامه‌هایی براساس این قبیل افسانه‌ها و موجودات که قرابت ذهنی فراوانی با باورهای ایرانی دارد می‌تواند ارتباط خوبی با مخاطب ایرانی برقرار کند. معصومه کریمی در مقاله «مطالعه تطبیقی دیوها و موجودات مافوق طبیعی در «عجایب‌المخلوقات» قزوینی و «بحیره» فزونی استرآبادی» به بررسی موجودات وهمی همچون دیو، غول، نسناس، آل و... در این دو اثر نگارش یافته در قرن یازدهم می‌پردازد. براین اساس، مایه‌های فانتزی و تصویرسازی درباره موجودات مافوق طبیعی در نسل‌های نخستین عجایب‌نامه‌ها مبهم و محدود است؛ اما هرچه از عمر آن می‌گذرد، تصویرسازی‌های پیچیده و اعجاب‌آورتری از هستی و خویشتکاری موضوعات عجایب‌نامه‌ها به دست می‌آید و نوعی «ادبیات فانتزی» پای می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

استفاده از متون کهن در آفرینش آثار داستانی و تصویری علاوه بر اقتباس از متنی خاص می‌تواند با بهره‌گیری از مؤلفه‌های فانتزی و عناصر دراماتیک یک متن و ترکیب آن با یک خط سیر داستانی از پیش طراحی شده باشد. عجایب‌نامه‌ها از جمله متونی به شمار می‌روند که قابلیت استخراج این مؤلفه‌های فانتزی را دارند. ویژگی‌های جغرافیایی خاص اقلیم‌های مختلف در عجایب‌نامه خواندمیر به شکلی داستانی شده و در پیوند با مسائل فرهنگی و سنت‌های گذشته بیان می‌شود. گاه ویژگی‌هایی که توصیف می‌گردد به دلیل شرایط اقلیمی و جغرافیایی و نیازهای مردم مناطق مختلف است. برای مثال، کمبود آب در برخی مناطق سبب شده است داستان‌هایی حول چشمه‌ها شکل بگیرد، چشمه‌هایی که آب آن‌ها در همان محل شفابخش و شیرین است؛ اما با دور شدن از محل و بردن آب آن به جای دیگر تبدیل به سنگ و یا زهری کشنده می‌گردد و یا هجوم ملخ‌ها در برخی نقاط باعث شکل‌گیری داستان‌هایی در زمینه آب‌ها و چشمه‌هایی دافع ملخ گردیده است. جزیره‌ها از جمله دیگر اماکن طرح شده در این کتاب است که با شگفتی همراه‌اند. اساساً جزیره‌ها در قدیم به دلیل دور بودن از دسترس مردم با افسانه‌ها و هاله‌هایی از وهم و جادو همراه بوده است. رویکردی که نشان می‌دهد استفاده از داستان‌ها و افسانه‌های این کتاب چگونه می‌تواند اثری چندلایه با ارجاع‌های معنی‌دار به مسائل فرهنگی، سنتی، اسطوره‌ای و جغرافیایی بیافریند.

حکایت‌های پیرامون برخی اجسام، بناها و یا سنت‌ها و ویژگی‌های مردم اقلیم‌های مختلف، ریشه در تلاش برای توجیه و تفسیر برخی مسائل تاریخی دارد، مسائلی که عامه مردم تلاش می‌کنند با ساختن داستان‌هایی، آن‌ها را برای خود توجیه‌پذیر و قابل‌پذیرش گردانند. تنوع و گوناگونی اشیای، اماکن، گیاهان و درختان و دیگر عناصر خیال‌انگیز و فانتزی در کتاب عجایب‌المخلوقات می‌تواند در مجموع تصاویر و عناصر دراماتیک لازم برای تصویرسازی برای غرایب‌الاسرار را فراهم آورد.

فهرست منابع و مآخذ:

- ابراهیمی، معصومه. (۱۳۹۱). «مطالعه تطبیقی دیوها و موجودات مافوق طبیعی در عجایب المخلوقات قزوینی و بحیره فزونی استرآبادی». ادبیات تطبیقی، شماره ۶، ۲۹-۱.
- ابراهیمی، حسین. (۱۳۷۹). «فانتزی دریچه‌ای به امکانات نو». پژوهش‌نامه ادبیات کودک و نوجوان، شماره ۲۰، ۱۴۶-۱۴۳.
- احمدی‌فرد، نصرت‌اله؛ حیدری، علی و سپه‌وندی، مسعود. (۱۴۰۱). «تبارشناسی نگاره‌های قدرت فره ایزدی در اسطوره‌های شاهنامه باتکیه بر نظریات میشل فوکو». مطالعات هنر اسلامی، ۱۹(۴۷)، ۳۹-۲۰.
- اکبرلو، منوچهر. (۱۳۸۷). «بایدهای سینمای فانتزی». نقد سینما، شماره ۶۰ و ۶۱.
- اعتمادالسلطنه، محمدبن حسن بن علی. (۱۳۶۴). مرآت البلدان. تهران: اسفار.
- الیاده، میرچا. (۱۳۷۲). رساله در تاریخ ادیان. ترجمه جلال ستاری، تهران: علمی.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۹۸۷). فتوح البلدان. بیروت: چاپ عبدالله انیس طبّاع و عمر انیس طبّاع.
- بنی‌اسد، زینب و همکاران. (۱۳۹۷). «مؤلفه‌های بیانی انیمیشن و چگونگی اقتباس از قصه‌ها و افسانه‌های ایرانی». مطالعات فرهنگ - ارتباطات، شماره ۴۴، ۲۲۸-۲۰۳.
- جعفری، محمد. (۱۳۸۵). «زیر سایه روایت‌های معتبر، نگاهی به بازآفرینی افسانه‌ها در مجموعه قصه شب». کتاب ماه کودک و نوجوان، شماره ۱۰۹-۱۱۱، ۴۹-۴۳.
- حرّی، ابوالفضل. (۱۳۹۰). «عجایب‌نامه‌ها به منزله ادبیات وهمناک». نقد ادبی، سری ۴، شماره ۱۵، ۱۶۴-۱۳۷.
- حسن‌زاده، سالار؛ بنی‌اردلان، اسماعیل و داداشی، ایرج. (۱۴۰۱). «تحلیل نقش نمادین گل و مرغ به روش اسطوره‌شناسی زیلبر و با مصداق‌های هنری دوره صفویه تا قاجار». مطالعات هنر اسلامی، ۱۹(۴۵)، ۱۵۰-۱۵۹.
- خواندمیر، غیاث‌الدین. (۱۳۹۷). غرایب‌الاسرار. تصحیح ستوده امامی و احمد حسنی رنجبر، رساله دکتری، دانشگاه آزاد تهران مرکز.
- دورینگ، سایمون. (۱۳۷۸). مطالعات فرهنگی، ترجمه حمیرا مشیرزاده، تهران: مؤسسه فرهنگی آینده‌پویان.
- سلطان محمدی، امیر. (۱۳۹۹). «تنازع (ستیز) و تعایش (همزیستی) گونه‌ها برای بقا». فصلنامه نقد و نظریه ادبی، دوره دوم، ۱۸۰-۱۵۷.
- سندرز، جولی. (۱۳۹۸). «اقتباس چیست». ترجمه محمد غفاری، ادبیات تطبیقی، شماره ۱، ۱۲۱-۱۰۶.
- شاه‌کرمی، محمدرضا؛ صحرائی، قاسم، حیدری، علی. (۱۴۰۱). «کارکرد معنایی رنگ در مثنوی‌های عطار در انطباق با نگاره‌های غنایی هفت‌گنبد بهرام‌گور». مطالعات هنر اسلامی، ۱۹(۴۷)، ۲۴۰-۲۶۶.
- شمس‌الهی، مرضیه؛ نجم‌الدین امیر شاه‌کرمی. (۱۳۹۷). «از داستان تا فیلم سینمایی انیمیشن، شیوه اقتباس هایتو میازاکی از ادبیات داستانی ژاپن». پژوهش‌های ادبیات تطبیقی، دوره ۶، شماره ۴، ۱۰۳-۸۲.

- قزوینی، ابوزکریا محمد. (بی تا). عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات، تصحیح نصرالله صبحی، بی جا: بی نا.
- کلیگز، مری. (۱۳۸۸). درس نامه نظریه ادبی. ترجمه جلال سخنوران و دیگران، تهران: انتشارات اختران.
- کیانی، هاله، قدسیه رضوانیان. (۱۳۹۸). «نقد روش شناختی ۱۶ مقاله در حوزه ادبیات و سینما». کاوش نامه، دوره ۲۰، شماره ۴۳، ۹-۴۲.
- محمدطاهر، موزان. (۱۳۸۹). «قابلیت های نمایشی موجودات پری وار در عجایب نامه»، کتاب ماه کودک و نوجوان، شماره ۱۵۲، ۴۰-۴۴.
- نعمت طاوسی، مریم. (۱۳۹۱). «رمزگشایی پاره های آیین های باران خواهی ایران». مجله مطالعات ایرانی، ۲، ۲۸۵-۲۷۱.
- هاچن، لیندا. (۱۳۹۶). نظریه ای در باب اقتباس، ترجمه مهسا خداکرمی، تهران: نشر مرکز.
- Becchi Michela, "Is Luca by Pixar really a tribute to Italian culture and cuisine?", ۲۰۲۱, gamberorossointernationam.com.
- Cahir, L. (۲۰۰۶). *Literature into Film: Theory and Practical Approaches*, Jefferson, NC: McFarland.
- Clarke Stuart ,Sarah. (۲۰۱۱). *Literary Lost Viewing Television Through the Lens of Literature*. Continuum.
- Lynne K. Miyake. (۲۰۰۹). **review in:** *Japanese Visual Culture: Explorations in the World of Manga and Anime*, Edited by Mark W. MacWilliams. Armonk, NY: M. E. Sharpe, ۲۰۰۸, Monumenta Nipponica Sophia University Volume ۶۴, Number ۲, Autumn, ۴۴۵-۴۴۹
- Zakaria, D. (۲۰۱۵). *Manga and Anime: A Gateway to the Japanese Culture*, MA thesis, MOULAY ISMAIL UNIVERSITY SCHOOL OF ARTS AND HUMANITIES ,MEKNES.